

Absztrakt

A szerzők több egyetemen (ELTE, MOME) tartottak és tartanak előadásokat az archaikus tudatformákról. Az alábbi tanulmányban röviden bemutatnak néhányat a kulturális antropológiában leggyakrabban említett archaikus tudatformák közül. Így kerül említésre a mágia, az animizmus, a totemizmus, a tabu, a sámánizmus, az áldozat/áldozás, a beavatás, a titkos férfi és női társaságok, a matriarchátus/patriarchátus, a matrilineáris/patrilinéaris leszármazás, a matrilocális/patrilokális letelepedés, a nemzetség, az endogámia/exogámia, az archaikus jogszokások, a reciprocitás, a rabszolgaság, a politeizmus, a szent helyek, a rítusok és a mítoszok jelenségek, s néhány példán keresztül az is, hogy ezek miképpen vannak jelen a mai társadalmak életében is, (a továbbélésnek négy különböző formáját különböztetve meg).

Abstract

The authors have given lectures on archaic forms of consciousness at different universities of Hungary. This paper introduces some sorts of this archaic thinking often examined by cultural anthropologists such as: magic, animism, totemism, taboo, shamanism, sacrifice, rite of passage, male and female secret societies, matriarchy/patriarchy, matrilineal/patrilineal filiation, matrilocal/patrilocal settlement, clan, endogamy/exogamy, archaic legal customs, reciprocity, slavery, polytheism, „sacred” places, rites, mythology. The authors introduce the manifestations of these phenomena in contemporary social life. They distinguish four main types of the survival forms of archaic „consciousness”: 1. survival, 2. revival, 3. unconscious practice, 4. complex form.

Keywords: survival, revival, magic, animism, totemism, taboo, shamanism, sacrifice, rite of passage, male and female secret societies, matriarchy/patriarchy, matrilineal/patrilineal

1 Köszönetet mondunk Povedák Istvánnak és A.Gergely Andrásnak a kézirat véglegesítéséhez nyújtott észrevételeikért.

filiation, matrilocal/patrilocal settlement, clan, endogamy/exogamy, archaic legal customs, reciprocity, slavery, polytheism, „sacred” places, rites, mythology.

*

Miért kell átmenelnünk a menyasszonyt a küszöbön? Miért adunk sokszor nevet szeretett atónknak? Miért viszünk szinte kötelező jelleggel bort és virágot a vendégségbe? Miért kerülünk szigorú tabuként egyes beszéd témákat? Ilyen és ehhez hasonló, sokszor megmagyarázhatatlannak tűnő szokások szövik át mindennapi életünket. Ezen szokások mögött igen gyakran évezredek hiedelmek, archaikus tudatformák húzódnak meg, amelyek ismeretében olyan történelmi kérdések is megválaszolhatók, hogy: miért kellett Romulusnak megölnie a testvérét? Miért cserélte ki szarvas-tehénre Artemisz istennő a feláldozott Iphigeneiát? Miért ragaszkodtak bizonyos korokban egyesek a vérbosszú vagy a párhaj szokásához, a büntetés kockázatát is vállalva?

A szerzők az ELTE Kulturális Antropológia szakán évekig tartottak „Archaikus tudatformák – modern mitológiák” címmel kurzusokat, később a témával a MOME Designkultúra szakán is foglalkoztak és foglalkoznak. Az alábbi tanulmány e kurzusok tapasztalataira is épül.

*

Archaikus tudatformáknak azokat a kultúra-meghatározó tudati jelenségeket nevezzük, amelyek már a történelem előtti időkben jelen voltak, s amelyek a klasszikus kulturális antropológia tárgyaként, annak leggyakrabban használt fogalmaiként kerültek be a köztudatba.² Ezek az ősi jelenségek (mágia, totem, stb.) látszólag az emberiség múltjához tartoznak, ez azonban nem feltétlenül van így. Az ősi tudatformák továbbélnek. Legalább háromféle módon:

2 A klasszikus antropológiai tanulmányokban gazdag példaanyagot találhatunk ezekre az archaikus tudatformákra. Ezek közül csak néhányra tudunk utalni e tanulmány keretei között.

1. *Közvetlenül*, (persze a más történelmi körülmények között más hangsúlyokkal). Így vannak a legősibb idők óta például egymástól elkülönülő férfi-, és női társaságok; ilyenek azok a szabályok, amelyek arra készítetnek, hogy egy meghatározott csoporton belül (például ne legyen más vallású, más etnikumú) vagy éppen azon kívül (ne legyen rokon) keressünk magunknak házastársat; vagy ilyenek például a szívességek viszonzására (a reciprocitásra) készítő elvárások.
2. *Átértelmezve*, egy más szemléleti rendszerbe (például egy vallásba) beépülve. Ennek példájáról később, de köztudott, hogy mindegyik nagy monoteista világvallás is nagyon sokat átvett a korábbi mágikus szokásokból és hiedelmekből, vallási tartalmakkal átértelmezve azokat (gondoljunk például a keresztény kultúrkör húsvéti szokásainak és az ősi termékenységvarázslatoknak – a piros tojás, a nyúl, a húsvéti barka mind ebbe a körbe tartozik – a kapcsolatára, vagy arra, hogy Jézus Krisztus születése éppen a téli napfordulóra esik, amelyet az ősi természetvallások is örömnünnepnek, „megváltó” fordulatnak tekintettek).
3. Az eredet elhomályosulásával, *öntudatlanul*. Például ma már általában nem tudják, hogy a vőlegénynek azért kell ölben bevenni új lakásába a menyasszonyt, nehogy az a küszöbre lépve megsértse az az alatt lakó védőszellemet vagy házikigyót, vagy azért nem illik visszautasítani az alkoholkínálást, mert az annak a közös lélekkörnek az elutasítása, amit a mágikus szemléletben (többek között) az együttes evés-ivás hozhat létre.
4. A három típusú továbbélés *keverékeként* említhetjük azt, amikor egy ősi funkció (például a mítoszteremtés) közvetlenül továbbél, de a modern életforma részeként már nem sorolják az eredeti kategóriába (nem tartják, vagy nem úgy tartják mítosznak. Amikor „modern mitológiákról” beszélünk, akkor ezeket – a Star Wars vagy Harry Potter mitológiától mondjuk a Szépség vagy a Siker kultuszáig – egyrészt nem tekinthetjük éppolyan mítoszoknak, mint az antik mítoszokat, mert az emberek nem valóságos és totális világmagyarázatként élik meg őket, de

ugyanakkor mégiscsak a mitológiagényt elégitik ki).³

A következőkben az a feladat, hogy az egyes archaikus tudatformák mai megfelelőit összegyűjtjük. (A „mai megfelelő” a továbbélés bármelyik említett formája lehet). Ehhez persze definiálnunk szükséges az egyes „archaikus tudatformákat”.

Mágia

A mágikus világkép (az emberiség általunk ismert legősibb világképe) azon alapszik, hogy az emberek a világegyetemet életerővel áthatottnak érzékelik (saját életerejükből is következően). Ezt a mindenben benne lévő erőt a szakirodalomban (egy óceániai szóval) „*manának*” nevezik (különböző elnevezésekkel ez megvan majdnem minden ősi kultúrában). Ezzel az erővel a mágikus világkép szerint minden létező rendelkezik. Ennek az erőnek a befolyásolása, az ember céljai szerinti mozgósítása a mágia. A mágikus szemlélet él tovább minden *babonában*, amikor feltételezzük, hogy ha ezt vagy azt a cselekvést elvégezzük, ez befolyásolja a sorsunkat. („Az iskolába menvén, a járda peremén, hogy ne feleljek aznap, egy köre léptem én”). Az említett küszöbön-átemelések is ilyen mágikus cselekedet, de az például a keresztvetés is, amellyel egy bajelhárító jelet írunk magunkra, ilyenek a mózesi, vagy a koráni rituális előírások, amelyek pontos be nem tartása baljós következményeket ígér. A sor szinte végtelenül folytatható.⁴

Animizmus

Ha mi bizonyos cselekedetek végrehajtásával (a mágia erejével) befolyásolni tudjuk más emberek, sőt, a természet bármely elemének sorsát, akkor ez a képesség feltételezhetően megvan a természet más létformáiban is: ezen alapul az animizmus hiedelemrendszere. Ennek lényege az, hogy mindennek „*lelket*” tulajdonítunk. Állatoknak, növényeknek, természeti erőknél, sőt, akár élettelen, tárgyi

3 Kapitány – Kapitány: Modern mitológiák, KéK, 2000/4–2001/1:127-145; Kapitány – Kapitány: A modern mitológiák elemzésének kérdései, *Replika*, 2012/3 (80):9-27. (megjelent: 2013)

4 Lévi-Strauss, C. 2001 *Strukturális antropológia I.* Budapest, Osiris; Mauss, M. 2000 *Szociológia és antropológia.* Budapest, Osiris.

létezőknek is. A mesékben ez a szemlélet továbbél (egyes népmesékben, vagy például Andersen történeteiben a tárgyak is jelentős, aktív, beszélő, gondolkodó, érző szereplők), de amikor azt mondjuk, hogy „fúj a szél”, „jön a tél”, stb., akkor ebben is az animista szemlélet nyomaival találkozunk. Modern formáira példa lehet, amikor némelyek személynevet adnak az autójuknak, és működésében akaratot feltételeznek (ennek az animisztikus szemléletnek adott plasztikus és sűrített kifejezést például a Knight Rider című filmsorozat beszélő autója, a Verdák vagy a Thomas a gőzmozdony).

Totemizmus

Ha a természet bizonyos elemeinek lelket, és a sorsunkra való ráhatás-képességet tulajdonítunk, ebből következik annak feltételezése is (amiről korábban már volt szó), hogy például az ember megfogadásában, származásában is szerepet játszhatnak nem-emberi létezők. Ebből kialakul az a felfogás, hogy az emberek (akár az egyes egyének, akár emberek csoportjai, az egyes törzsek) bizonyos *állatoktól, növényektől vagy egyéb természeti létezőktől származnak*. Ez a hiedelem összekapcsolódhat egyes állatoknak vagy növényeknek az adott kultúrában kiemelt szerepével (például, mert vadásztörzs zsákmányállatai, állattenyésztők fő állata, erdei népek fái, stb.). A totemissel való összetartozás azt is jelenti, hogy az adott ember vagy embercsoport a totemős *tulajdonságaival rendelkezik*, azt is, hogy *különleges kapcsolat fűzi őket össze*. A totemállat fogyasztása vagy tabu, vagy éppen kiemelt fontosságú (olyan is van, amikor éppen azért lesz totemállat, mert fő táplálék); de ha fogyasztják (például azért, hogy „ereje átszálljon belénk”), ehhez többnyire megkérdő (bocsánatkérő) rítusok társulnak, és a fogyasztást gyakran ünnepélyesség kíséri (az ünnepi ételek egy része jelzi ilyen totemisztikus eredetüket). A népek mitológiáiban szereplő állatok is totemállatok: a magyar ősmitológiában a turul, a csodaszarvas, a táltoslovak (lásd erről a következő bekezdést is). Ugyanilyen szerepe lehet növényeknek (életfáknak) is: az oroszoknál a nyírfa, a fenyő, a németeknél a hárs, a tölgy, a kőris, stb. (Lásd az olyan modern mitológiák-beli példákat is ilyen „életfák” szerepére, mint az Avatár vagy a Pokahontasz). Az ősi totemizmus átalakulva élt tovább például az egyiptomi, indiai politeizmus állatfejtű isteneiben, a középkor címerállataiban (amelyek erő-, hatalom-, bölcsesség-szimbólumok is voltak), de a modern korban

is találunk példákat (lásd például a II. világháború tankjainak elnevezését: Tigris, Leopárd, stb.), vagy az állatkedvencek kiválasztását (vannak kifejezetten „kutyás” és „macskás” kultúrák, ezek meséiből is kiderül, melyik állatnak tulajdonítják az ember fő segítőjének szerepét; de azt is az állat és az ember tulajdonságai között kapcsolatot feltételező totemista gondolkodás modern maradványának tekinthetjük, amikor a gazdik és állataik „jellemé” egymáshoz hasonlóan – ahogy például a 101 kiskutya elejének képsoraiban).⁵

Tabu

A nálunk erősebb hatalmak feltételezése magával hozza, hogy óvakodnunk is kell tőlük (haragjuktól). Az említett megkérdelési rítusok is ide tartoznak, és az a (társadalmi egyenlőtlenségekkel együtt) kialakuló szokás is, hogy az ezekkel a hatalmakkal való érintkezés csak avatott specialisták (sámánok, papok, királyok, stb.) privilégiuma lehet. A nem-avatottat a felsőbb hatalmak elpusztítják (az Ótestamentumban ilyen a Frigyláda, amely agyonsújtja azt, aki méltatlanként ér hozzá). A totemisztikus étkezésnek is vannak olyan változatai, hogy a totemállatból csak egyes privilegizáltak ehetnek. Az *érintés* tabuja, tilalma az egyik legerősebb tabu (ez összefügg a fertőzés tapasztalataival is), de nagyon lényeges az átlépés tabuja is (például a mágikus védőköré – ami mögött az a feltételezés áll, hogy a kör, mint zárt alakzat, egyben védőerőt von az ember körül. Romulus ezért öli meg testvérét, aki átugorja Róma épülő falait), és nagyon erős babona az is, hogy például nem szabad egy kisgyerek fölött átlépni, mert az rontást hoz rá. Szintén fontos tabu a *megnevezés* tabuja (Lásd: Voldemort). Vagy azért, mert a hatalommal bírót nem szabad megnevezni (innen lehet tudni, hogy például a szarvas vagy a farkas egyes magyar törzsek totemállatai voltak, a medve meg az oroszoké, mert ezek nem néven nevezések, hanem körülírások: farkas állat, szarvas állat, medve = méz evő állat). Vagy azért, mert a megnevezéssel veszélybe kerül (megtalálják az ártó szellemek), ezért használtak régen rejtő neveket (Nümvogy = nem vagy, honfoglaláskori név, vagy Levente = leendő, még nem lévő). Hasonlóképpen említési, megjelenítési tabu alá eshetnek

⁵ Durkheim, É. 2003 *A vallási élet elemi formái. (A totemisztikus rendszer Ausztráliában)*. l'Harmattan, Budapest.

egyres élettevékenységek (szexualitás, súlyos betegségek, vagy éppen az ember keresete), persze koronként változóan. (Ma már furcsán hat, hogy a viktoriánus korban nemcsak a nők lába nem vilámlanhatott ki a szoknya alól, de olykor még a zongora lábakat is beburkolták, mert hát az is „láb”, és így kapcsolata van az akkor teljesen tabu alá eső erotikával).

Áldozat, áldozás

Az erősebb hatalmak megkérlelése, a bocsánatkérés olyan rítusokat alakított ki, amelyekkel e hatalmak jóindulatát vélték elnyerhetni. Erre magától értetődően adódik az *ajándékozás*, a számunkra értékes dolgok átengedése illetve a valamiről való *lemondás*. (Hiszen amikor az interperszonális viszonyokban szeretnénk jóindulatot kelteni, akkor is fogadkozunk, valamit megígérünk). A lemondás: a feláldozás, az áldozathozatal a szellemek, ősök megkérleléséből később az istenek majd az Isten és szentjei megkérlelésévé változik. Az áldozat lehet értékkel bíró lények (emberek, állatok, növények) vagy tárgyak feláldozása, vagy valamilyen tevékenységről való lemondás (a szüzességi fogadalomtól az italozásról, a dohányzásról – vagy a némasági fogadalmakban a beszédéről – való lemondásig). A felajánlásnak értékesnek kell lennie (ezért is⁶ ajánlják fel az ősi népek az elsőszülöttöket, az első gabonakévet, stb.). A civilizációs fejlődés először az emberáldozatot szelídíti állatáldozatra, ma már pedig csak növényáldozatra kerül sor (templomi virágok). (Miként a nőknek ajándékba vitt virág is egy vallási áldozási forma átvitele a profán gyakorlatba). De az eredeti emberáldozat nyomai minden kultúrában kimutathatók. (Sőt, az is, amikor lemondtak róla: Izsák és Iphigénia állatokra cserélése a zsidó és a görög mítosz istenei által, éppen erről szól). Egyes szerzők szerint még az is a hajdani emberáldozatnak köszönhető, hogy gyerekeinket megajándékozzuk; eszerint ez ahhoz a gyerekáldozathoz kapcsolódó megkérlelő rítus lenne, ami például a főníciaiaknál tömeges méretekben is szokásban volt, de például a betlehemi gyermekgyilkosság legendája is a hajdani gyermekáldozások emlékét őrzi.

6 Persze, mint a legtöbb archaikus hiedelemben, ebben is vannak olyan „racionális” megfontolások is, hogy az elsőszülötteket „nehezebb útjuk” miatt sérülékenyebbek is tartották.

Sámánizmus

A felsőbb hatalmakkal érintkező specialisták első szerep-változata a sámán. A sámán (táltos) rendkívüli képességekkel rendelkezik, ez gyakran a tudatmódosult állapotba jutás képességét jelenti. A sámánság vagy *örökítődik*, vagy *kiválasztással* kerül rá sor, ez utóbbi gyakran kivételes jelekre (plusz ujj, fog, burokban születés, stb.) támaszkodik. A sámánok szerepét a nagy vallásokban a papok vették át (az apostolok kiválasztása idején még fontos volt a rendkívüli képesség – valamennyien bírtak karizmatikus gyógyító képességekkel, s csak a keresztényüldözések okozta megtizedelés után kényszerült arra a katolikus egyház, hogy a papkiválasztásban ez ne legyen feltétlen kritérium). De a sámánjellegű karizma a modern világban is köthető más társadalmi szerepekhez is (politikuskok, művészek. Adyhoz például nemcsak a vátesz-költő sámánjellege köthető, hanem a sámánság testi jeleivel is büszkélkedett, Csontváry vízesésképeit egyes értelmezők a sámánbeavatás rítus-rendszeréhez kötik, stb.).⁷

Beavatás

A sámánválasztás egyik formája egyfajta – a kiválasztás után történő – képzési folyamat, amelynek során a leendő „kiválasztott” mind magasabb „beavatási” fokozatba kerül. Ez így volt a misztériumvallások esetében is. De a „magasabb osztályba” lépés nagyon sok társadalmi jelenség esetében efféle *beavatásokhoz* köthető. Az egyik legősibb beavatási procedúra a férfivá/nővé avatás rítusrendszere, kemény próbatételekkel. De az átlépési rítusoknak számos modern formája is van, (mint az érettségi, egyetem felvételi, a diplomázás, doktorálás). A mai napig is léteznek olyan titkos (és nem titkos) társaságok, amelyekbe csak beavatási rítusokon keresztül lehet bekerülni.⁸

Férfi/női társaságok

A férfivá/nővé avatás egyúttal a férfiak/nők közösségébe való belépéssel is jár. Ezek a közösségek a nemi munkamegosztás következtében különültek el egymástól: a *férfitársaságok* a patriarchális

7 Hoppál M. 2016 *Sámánok régen és ma*. Budapest, Szentár.

8 Turner, V. 2002 *A rituális folyamat*. Budapest, Osiris.

hatalom megszerzésére szerveződtek (a különvonuló férfiak – a vadászat férfitevékenységként különült el – elkezdtek titkos társaságot formálni, álarcot öltve, szellemeknek álcázva törtek rá a nőkre, gyermekekre – s ezzel megalapozták a férfihatalmat). A szintén különváló *női társaságok* ellenhatalomként (de más jelegű, női tudásokra alapozva) szintén megszervezték magukat. A titkos elkülönülés megsértését ők is erőszakkal torolták meg: a görög mitológiában a leselkedő férfiakon bosszút álló szűzi Artemisz, a férfiakat széttépő őrző bacchánsnök stb., ennek nyomait őrzik. Ahogy egyszer korábban szó volt róla, a középkor „boszorkányai” a titkos női társaságok örökösei, akárcsak a szigorúan csak férftagságú angol klubok, de a nemi elkülönülés olyan formái is idesorolhatók, mint a futballhuligánok, a játszótéri kismama-csoportok, vagy a női fodrászatok beszélgető-agorája.

Matriarchátus/Patriarchátus

Közismert tény a férfiak évezredek uralma a nők fölött. Mindazonáltal vannak és voltak olyan kultúrák, amelyek életét a nők dominálták, illetve amelyekben mindkét nemnek voltak hatalmi pozíciói. A klasszikus mítoszokban számos nyoma van a nőuralomból a férfiuralomba való átváltásnak, ezt gyakran úgy örökítik meg a mítoszok, hogy egy férfi hős legyőz egy gonosz, de legalábbis veszedelmes nő-figurát. (Oidiposz a Szfinxet, Perszeusz Medúzát, Oresztész megöli a (bűnös) anyját, Odüsszeusz megtöri Kírké varázshatalmát, Vejnemőjnenék legyőzik Louhit, az Észak Úrasszonyát, stb.), ez még a Varázsfuvalában is tetten érhető, amelyben a felvilágosodás Nap-fényét képviselő Sarastro győz az Éj királynője fölött. Vannak érdekes átmeneti formák is: míg a többnejűség (poligámia) a patriarchális társadalmakat jellemzi (lásd az arabokat, ótestamentumi zsidókat, stb.), a Mahábháratá már egyértelműen patriarchális világában – az Indiában viszont erős matriarchális hagyományoknak megfelelően – a főhősnő él többférjűségben (poliandria).⁹

A mai továbbélés vonatkozásában itt azt érdemes végiggondolni, hogy ma milyen formái vannak a férfiuralomnak, illetve a nemek közti hatalmi harcnak, és mindez milyen szimbolikus művekben

fogalmazódik meg? A patriarchális társadalom még jelen van a politikai pártok nagy részének férdominanciájában, a bankok, nagy cégek vezetői, az akadémikusok, egyetemi tanárok, filmrendezők, karmesterek és egyéb irányító pozícióban lévő emberek közt a férfiak nagyobb arányában, a nemek közti fizetési egyenlőtlenségekben, stb. Ugyanakkor a változást jelzi nők szimbolikus súlyú megjelenése nagyhatalmak, nemzetközi szervezetek és nagy gazdasági vállalkozások élén. A szimbolikus átrendeződés például a mozi-mitológiában is megfigyelhető: nők jelennek meg akcióhős szerepben és más, korábban férfiakhoz kötött szerepekben is; korábbi mítoszok, történetek a női szereplő köré rendezve íródnak át, kiemelten építenek a régi mítoszok közül is azokra, amelyeknek istennő vagy heroina a központi alakja. A jelenség másik oldalaként jelennek meg a művekben a kemény nők mellett a nőies vagy legalábbis „anyaszívű” férfiak.

Matrilineáris/Patrilináris leszármazás

A nemek hatalmi helyzetének egyik legfőbb (jogi) összetevője, hogy az anya vagy az apa vonaláról vezetik-e le a gyermekeket. Kezdetben, amikor (a sokhelyütt dívó promiszkuitás miatt) az apa bizonytalan volt, egyértelműen az anyai vonal számított. Azonban itt is váltás következett be, a legtöbb helyen az apáról való levezettetés (és az elsődlegesen apaágon való örökösödés) lett a „természetes”, amely a nevekben is kifejeződött. (A magyar névadás annyira patriarchális volt, hogy sokáig hivatalosan az asszonyokat is csak mintegy férjük önálló személyiség nélküli tartozékaként: XY-néként lehetett megnevezni). A gyerekek az apáról kapták a vezetéknevüket, amelybe sokszor bekerült, hogy mely apának a gyermekei. (Például Péterfia, Imreffy, a germán népeknél -son, a szlávoknál -ovics, stb. Persze ennek sokféle változata van: a svédeknek korábban például minden fiú vezetékneve az apja keresztneve, tehát Nils Holgerson volt, de az ő apja már Holger Nilsson, mert a nagypapát is Nilsnek hívták, de ha a nagypapa Olaf volt, akkor Holger Olafson. Az oroszoknál ugyanígy van mindenkinek „otcsesztvo”-ja, apai neve, náluk a vezetéknev egy harmadik név, a kereszt- és apai név után. „Otcsesztvo”-ja az oroszoknál a lányoknak is van, csak ez -ovna végződéssel jár. Az izlandiaknál megint csak a vezetéknev jelzi az apát, méghozzá mindkét nemnél: Haldór fia: Haldórsson, Haldór lánya Haldórsdottir). Mindenütt az apa neve a meghatározó. A spanyol (nemesi)

9 Ortner, S. B. 2003 Nő és férfi, avagy természet és kultúra? In Biczó Gábor szerk. *Antropológiai irányzatok a második világháború után*. Debrecen, Csokonai, 195-209.

kultúrában ugyan jelen volt az a névadási forma, (nyilván az asszonyok nemes családjának érdekeit védve), hogy a gyermek mindkét szülő nevét viseli (lásd Garcia Marquez, Vargas Llosa, Suarez y Alvarez), de a következő nemzedékben már nem négy név van és így tovább, hanem ott is az apai névvel viszik tovább.¹⁰

Itt azt érdemes vizsgálni, hogy a patriarchális névadásnak milyen fellazítási formái jelzik a nők jogainak növekedését, (az említett „-né” helyett ma már gyakoribb, hogy a feleség vagy megőrzi lánynevét, vagy a férje vezetékneve mellé az ő keresztnév kerül, és terjed a kettős vezetéknev viselése is).¹¹ Érdekes, ebbe a témakörbe kapcsolható jelenség, hogy ha egy gyereket megkérdezik, mi a szülei foglalkozása, általában azt a szülőjét nevezi meg először, illetve annak munkáját tudja pontosabban elmondani, akinek nagyobb a tekintélye, presztízse a családban.

Matrilokális/Patrilokális letelepedés

Szintén a nemek közti presztízsvizonyok függvénye lehet, hogy a gyermekek házasodásuk után melyikük szüleinek közelébe költöznek. A hajdani együttélő nagycsaládok esetében ez többnyire a férfi szüleit jelentette, ezt fejezi ki, a „férjhez megy” kifejezés. Ha bármi okból (legtöbbször akkor, ha a menyasszony családja volt a módosabb, tekintélyesebb) ez fordítva történt, a közbeszéd ezt gúnyosan a „vőül megy, férjül vesz” és hasonló formulákkal fejezte ki. A nukleáris családok kialakulásával mindez annyiban módosult, hogy már nem összeköltöztek a férj vagy a feleség szüleinek, de mindmáig jelentősége lehet annak, hogy melyikükhöz élnek közelebb. A kiegyenlítődés következtében ma gyakran jellemző, hogy egyikhez sem; illetve elég gyakori az, hogy a nő szülei kapnak nagyobb szerepet (például az unokák nevelésében, azzal megindokolva, hogy az anyaságot leginkább saját anyja taníthatja meg egy lánynak, de bármily racionálisnak is tűnik ez az

10 Etológiai kutatásokból tudható, hogy a delfineknek, ahol minden állatnak két hívójele van, az egyik személyes, ami a mi keresztnévünknek felel meg, és a másik, ami az anyja hívójele: ez náluk a „vezetéknev”, amely az ő esetükben matrilineáris; már csak azért is, mert náluk az (általában élethosszig együtt maradó) családok csapatát az anyaállat vezeti.

11 Ahol megmarad a hagyományos névadás, ott is általában mellékerül a lánykori név is: például Kovács Pálné, Szabó Éva.

indoklás, a patriarchális-patrilokális rendszerekben nem így működik, így ezen indoklás megjelenését a hatalmi viszonyok átrendeződésének /is/ kell tulajdonítanunk).

Nemzetség

A családok növekedésével kialakuló rokonsági hálók jellemző egysége a „nemzetség”, az egy apától nemzettek (matrilinearitás esetén: egy anyától származók) közössége. Ma, a nagycsaládok szétesésével az efféle nemzetségi összetartozás-tudat ritka, de még találkozunk nyomaival: nemesi és nem-nemesi családoknak az efféle nemzetségi-típusú összetartozást kifejező (nagy)családi találkozási, családfa-állítási az utóbbi időben még szaporodtak is. (Van egy – a genetikusok által a figyelem előterébe állított – magyar család, az Ivády nemzetség, amely magát Ivády Hadak-ként definiálja. Hasonló nemzetségtudat más nagycsaládoknál is található).

Endogámia/exogámia

A klasszikus antropológia számos példát talál mind endogámia, mind exogámia-szabályokra. Az *endogámia* azt jelenti, hogy bizonyos összetartozási fok egyben határt jelent: ezen kívül (a közösség összetartása, vagy például a vagyon egyben tartása végett) nem kívánatos házasodni. Ez a határ lehet extrém szoros: az egyiptomi fáraók lehetőség szerint testvéreiket vették nőül; az unokatestvér házasságok elég sok kultúrában természetesek, de viszonylag belterjes (volt) az európai királyi családok választéka is. Tágabb, de még mindig korlátos a kaszt-, illetve vagyon szerinti endogámia (az utóbbit fejezi ki az „alvég az alvéggel, felvég a felvéggel” mondás). Még tágabb (de sokszor semmivel sem megengedőbb) a nemzeten, valláson, illetve etnikumon/rasszon belüli párválasztás elvárása. Az *exogámia* éppen ellenkező parancs: ezt többnyire a belterjesség negatív hatásainak kiküszöbölését szolgálja. A „vérfrissítés” mellett lehet ennek motívuma a terjeszkedés is. Az archaikus kultúrákban számos esetben a „kirajzás” típusú terjeszkedéssel együtt járt, hogy a (túlnépesedő) települések fiatal férfijai máshová mentek „aszszonyt rabolni”, házasulni. (Lásd Róma: a szabin nők elrablása, vagy Dúl és Belár királyok lányainak elrablása Hunor, Magyar és vitézeik által; etruszkok bekerülése a római elitbe, a Bounty lázadóinak tahiti nőkkel való „keveredése”, stb.). További motívum

lehet a szövetségkeresés; ez a királyi házak házassági szokásain túl is érvényesülhet, amikor például egy nép gyermekei egy rokonszenvesnek tartott másik nép gyermekeivel házassodnak. (Sok magyar nő így került a Vasfüggöny gyengülésének idején Olaszországba). De van példa kaszt-exogámiaira is, ilyen volt az elszegényedő arisztokrácia párkeresése a gazdag polgárságban, vagy az államszocializmus ideológikus proletár-kultusza, amikor egyes (polgári, értelmiségi származású) káderek „vonalasságból” munkás- vagy paraszt származású párt választottak maguknak. Exogámia és endogámia kombinálódhat is: például abban a magyarországi kistérségben, ahol a településeken belül exogámia, de a település-együttes (öt falu) vonatkozásában endogámia érvényesül. Nem tartják szerencsésnek a községen belül házassodni, de ritkán lépnek ki a tájegység határai közül.¹²

Archaikus jogszokások

Mindaz, amiről idáig szó volt, ősi szokásokban gyökerezik, s az ősi viszonyoknak megvolt a maguk jogfelfogása, igazságosság-felfogása is. A jogrend azonban a történelem során változik. Az archaikus jog továbbéléséről akkor beszélhetünk, ha az emberek jogérzéke az éppen elfogadott jogrend helyett az ősi igazságszolgáltatási szokásokhoz ragaszkodik.¹³ Számos kultúrában ilyen a vérbosszú, amely az ősi „szemet szemért, fogat-fogért” elv vélt igazságosságán alapszik. Sok kultúrában akkor is ragaszkodnak ehhez az elvhez, megkockáztatva az állami büntetést is, amikor a hivatalosság már tiltja. (A „80 nap alatt a föld körül” történetéből általánosan ismert az az indiai szokás is, hogy az özvegyeknek férjük után kell halnia, amit a hatósági tiltás ellenére is sokáig gyakoroltak). Hasonló volt a párbajhoz való ragaszkodás is, amit a férfibecsület megőrzéséhez kötöttek, de eredetileg ez is egy jogszokás (a párbajjal kiváltott istenítélet) formájában volt jelen. A gyűjtögető társadalmak archaikus jogában nem számít (a magántulajdon elleni) bűnnek a talált javak elvétele; sok ősi társadalomban a nő kedveskedése egy férfival szemben felhívás a párkapcsolat létesítésére, egy idegen becsapása a nomádok világában – a mítoszok és mesék tanúsága szerint is – gyakran az életképesség, okosság bizonyítéka, stb. Akik az

archaikus jogszokáshoz kötődnek, a modern társadalmak ezekkel kapcsolatos tiltásait érthetetlenként vagy értelmetlenül utasíthatják el. Az osztálytársadalmak néhány ezer évének nem sikerült teljesen megszüntetnie az emberekben az ősi egyenlőségbe való visszavágyódást sem. (Az igazságosság-felfogásnak a hivatalostól eltérő változata érhető tetten olykor az adócsalás, az áramlopás, a bliccelés gyakorlata mögött is; az efféle jelenségek akkor erősebbek, amikor a hivatalos intézkedéseket az emberek különösen aránytalanul érzik).¹⁴

Reciprocitás

Az archaikus igazságosság-felfogás egyik legfőbb szabálya a kölcsönösség biztosításának igénye. Aki megszegi ezt a szabályt „elveszíti az arcát”; ez azt jelenti, hogy nem méltó tagja többé a közösségnek, amely éppen azért közösség, mert ugyanazok a szabályok érvényesek minden tagjára. Minden közösségben gyerekkorától megtanulja az ember, hogy mit mivel és hogyan illik viszonyozni. Jelentős problémaforrás szokott lenni, hogy egy másik közösségbe átkerülő ember viszont nem ismeri pontosan az ottani reciprocitási szabályokat, s ezért viselkedése negatív megítélést kap. (Amikor – a nyolcvanas években – sokan költöztek Erdélyből Magyarországra, az anyaországiak közül némelyek „hálátlanok” bélyegezték őket, egyszerűen azért, mert az otthoni környezettől eltérő reciprocitás-szabályokat nem ismervén, nem az itt szokásos módon próbálták azokat viszonyozni. Hasonlókat figyeltek meg a II. világháború után kitelepített úgynevezett Donau-svábok németországi (vagy a német újraegyesítés után az „Ossie”-k nyugati) fogadtatásában, de ilyesmi szinte mindig létrejön, amikor egy kultúra vagy etnikum tagjai egy másik (és más reciprocitás-szabályokhoz alkalmazkodó) kultúra vagy etnikum közegébe kerülnek. (Minthogy a reciprocitás minden emberi viszonyban fontos, ilyen ütközések – akár eltérő szabály-felfogásból, akár egyoldalú előnyök szerzésére való önző törekvésből – létrejöhhetnek barátok vagy szerelmespárok egymásközti viselkedése során is).¹⁵

14 Egy radikális jegyáremelkedés után például Budapest-szerte megfigyelhető volt, hogy az emberek kezelt jegyeiket bent hagyták az akkori jegy-lyukasztóban, hogy más is használhassa, vagy átadták egymásnak.

15 Malinowski, B. 1972 *Baloma*. Budapest, Gondolat; Bourdieu, P. 1978 *A társadalmi egyenlőtlenségek újratemlékedése*. Budapest, Gondolat.

12 Douglas, M. 2003 *Rejtett jelentések*. Budapest, Osiris.

13 Benedict, R. 2006 *Krizantém és kard*. Budapest, Nyitott Könyvműhely; Boglár L. 2001 *A kultúra arcai*. Budapest, Napvilág; Geertz, C. 1994 *Az értelmezés hatalma*. Budapest, Osiris.

Rabszolgáság

Úgy gondolhatjuk, a rabszolgáság (ami az ősi egyenlőség-felfogásnak is ellentmondó) történelmi fejlemény, végképp a múlté. Leginkább az antikvitáshoz szokták kötni, amelyet gyakran „rabszolgatartó társadalomnak” is neveznek. Csak-hogy tudjuk, hogy a rabszolgáság bizonyos formái a középkorban is jelen voltak, sőt, az újkorban is igencsak jellemző volt, elsősorban az Újvilágban, de Afrika vagy Ázsia sok társadalmában, sőt, még a tizenharmadik században előfordult Európában is. Mindez a „klasszikus” rabszolgaviszonyra vonatkozik. Nem soroljuk ide, bizonyos jogok megléte folytán a modern szabadságfelfogás számára hasonlóképp felháborító, és a rabszolgasággal sok vonásában érintkező jobbgáyi vagy házicselédi állapotot. De ha a rabszolgáságot úgy definiáljuk, hogy az úr korlátlan hatalommal bír a rabszolga felett, akinek viszont semmi döntési joga nincs a maga életét illetően, akkor nemcsak olyan (mára szintén eltűnt) jelenségekben mutatható ki a rabszolgáság, mint például a gályarabság, vagy a dologházaknak még a tizenkilencedik században is virágzó rendszere, hanem olyan mai viszonyokban is, mint például fiatal lányok elrablása és prostitúcióra kényszerítése, a néha lelepleződő extrém esetek, amikor egy-egy kiszolgáltatott embert fogva tartva kényszerítenek munkavégzésre. De továbblépve: az olyan börtönök, ahol a fogvatartottnak nincs jogvédelme, és ezért bármiféle megaláztatást el kell viselniük (az Iszlám Állam friss esetei mellett ilyen esetek derültek ki korábban az USA Abu-Ghraid-i és guantanamoi fogolytáborairól), de lényege szerint idesorolható a sorkatonák helyzete is, különösen háború idején, amikor az egyénnek semmilyen joga nincs még életének megőrzésére sem. Természetesen rabszolgaállapot jön létre minden koncentrációs táborban, a Gulágon, és szinte rabszolga-helyzetnek tekinthető az is, amikor – egyes extrém szektákban – a hit eszközével fosztják meg, s teszik akarattalan bábuvá a résztvevőket. (S ha a rabszolgáság olyan formáit is figyelembe vesszük, mint a – sokszor körülrajongott – gladiátoroké, akkor ilyen „rabszolgáság” a profi sport és szórakoztatási ipari szerződések által „gúzsba kötött” szereplőké – ám ez csak metaforikusan igaz, hiszen e helyzetből a résztvevők kiléphetnek életük kockáztatása nélkül (legfeljebb vagyoniukat, karrierjüket kockáztatva). A gladiátor-hasonlat már érvényesebb azokban az extrém esetekben – ilyen a rendszerváltás után

Magyarországon is állítólag előfordult –, amikor „fuss az életedért” versenyeket próbáltak rendezni – emberek és véredek között).

Politeizmus

Vélhetnénk, hogy politeizmus ma a hinduizmuson és néhány afrikai kultuszon kívül nemigen létezik. Az euro-amerikai kultúrkörben végképp nem. Ez betű szerint igaz is. De – mint említettük – a nagy politeista vallások sok mindent magukba olvasztottak a megelőző tudatformákból, s ez történt a politeizmussal is. Mindegyik monoteista vallásban vannak olyan lények (angyalok, szentek, bódhizattvák), akik természetesen nem istenek, de olyan kultuszt és olyan funkciókat vonnak magukhoz, ami nem sokban különbözik az antik világ politeizmusától. Gábiel arkangyal hasonló hívívő, mint Hermész/Merkúr, Mihály arkangyal „hadisten”, mint Árész/Mars. Szűz Mária kultusza sokhelyütt magába emelte pogány anyaistennők (a mediterráneum-beli Nagy Anya, a pogány Boldogasszony, Ízisz, stb. alakját), az egyes szentek is ugyanúgy bizonyos tevékenységek fensőbbrendű védnökei (védőszentjei), mint egyes antik istenek: a protestantizmus éppen erre hivatkozva fordult szembe a szentkultusszal. (A szentekről templomokat is lehet elnevezni, ha a templomban nem is ők az imádat *elsődleges* tárgyai, mint az antik istenek templomainak esetében, de imádkozni hozzájuk is lehet, egyes ereklyéiknek csodatévő {mágikus} erőt tulajdonítanak, {ahogy Mohamed esetében is}). A Sátán alakja sem sokban különbözik a politeista vallások olyan negatív istenalakjaitól, mint Széth, Tiamat, Ahrimán, stb. S ha figyelembe vesszük is, hogy a mindenható és egyetlen Istenhez képest a Sátánt gyengébb hatalmú transzcendens lénynek vélik, hatalma nem kisebb, mint az egyébként szintén nem korlátlan hatalmú antik isteneké. Más módon, egy fokkal metaforikusabban beszélhetünk modern politeizmusról abban a modern világban, amelyben a vallást profán kultuszok helyettesítik. A pénz uralma mennyiben más, mint az ókori Mammoné? Ha nincs is annyira megszemélyesítve, de templomai vannak, a tőzsdék, bankok formájában; a Szépség kultusza lehetne akár Afrodité is, s bár megszemélyesítése ennek sincs, papnői bőven (színésznők, manökenek és szépségkirálynők); s van modern kultusza, mitológiája és hívőköre a Sikernek, a Tudománynak (Pallasz Athéné?), a Művészetnek

(Apolló?) és sok másnak (még a háborúnak) is. (A szentkultuszt utánozva építette ki a maga „hős”-panteonját a szocializmus is).¹⁶

Szent helyek

Az archaikus tudatformák fontos alkotóelemei a *szent helyek, kultuszhelyek*. Ezeket többnyire tabu védi, és e helyeken fokozott spirituális erőtér jelenlétét feltételezik. A nagy világvallások is kialakítják a maguk szent helyeit, gyakran ráépítve a „pogány” kultuszhelyre (vagy egymás szent helyeire, mint a jeruzsálemi Templomhegyen). Így lett a budai Gellérthegy is pogány áldozóhelyből és a „boszorkányok gyülekezőhelyéből” egy katolikus szent emlékhelye. Szent helyek a templomok, a temetők, de a kereszténységben önmagában a kereszt jelének jelenléte is szentté tud tenni egy helyet. A modern világ „szent helyei” általában sokkal profánabbak. Itt is vannak spirituális képzetekkel is övezett emlékhelyek,¹⁷ de sok városi hely „szent voltán” csak az érthető, hogy valamilyen modern kultusz színterei, reprezentatív épületei, ilyen értelemben „templomai” (bankok, parlamentek, tudományos akadémiák, operaházak, stadionok, stb.).¹⁸ A városok egyes tereit a rajtuk zajló *rituális események* avatják ilyen helyé, (mint Budapesten a Kossuth tér vagy a Hősök tere), másutt egy-egy közösség talál magának kisajátítható gyülekezeti helyet. (A közelmúltban Budapesten ilyen *szubkulturális* térség volt például a Széll Kálmán, azelőtt Moszkva tér; a Blaha, több aluljáró; ilyenek a „bulinegyed” egyes intézményei). A szent helyek egy másik értelme egész *városokhoz-településekhez* köthető. Szent városok, kultuszközpontok létrejöttek az archaikus világban is (Karnaktól

16 A modern tömegkultúrában hasonló kultikus hódolat övezi a filmipar, a populáris zene és a sport sztárjait, akiknek emléktárgyai a szentek ereklyéihez hasonló értékre tesznek szert sokak szemében.

17 A kilencvenes évektől fellendült ezoterikus divat például új „szent” helyeket is létrehozott, illetve revitalizálta korábbi, misztikummal körülvett szent helyek kultuszát.

18 A fent említett sztárkultusz is létrehozta a maga „zarándokhelyeit”, egyes meghalt sztárok volt otthonában, sírjánál; (például Elvis Presley, Michael Jackson, Jim Morrison); s a filmipar is – a „Buddha-lábnyma”, Mohamed lábnyma – mintájára kialakította a maga zarándokhelyeit (sztárok kéz-, és lábnymaival) az olyan „filmvárosokban”, mint Hollywood vagy Cannes, és az egyes kultuszfilmek forgatási helyszínei is népszerű turisztikai látványossággá válhatnak.

El-Amarnáig, Delfoitól Olümpiáig, Eleuzisztól Efezoszig). A középkorban a zarándokcélpontok: Jeruzsálem, Róma, Santiago de Compostela, stb. váltak elsősorban ilyen szent helyekké, elsősorban az adott városban tevékenykedett vagy ott nyugvó szentek révén. Az újkorban a szent helyek köre ebben az értelemben is profánabb „zarándokhelyekkel” bővült. Ilyen lett Párizs, Velence, New York, és sok más város. Egy település „szent helylyé” válásának kedvez egyrészt fekvése (itt elsősorban a „világok találkozásánál” létesített rendkívüli városok jönnek szóba: például Velence, mint félig szárazföldi, félig tengeri település, vagy Lhásza, mint a föld és ég találkahelye); másrészt kedvező, ha a városokhoz egyszerre több, egymásra rétegződő attribútum kötődik (Velence a vizek városa, a nászutasok városa, a Karnevál városa, stb., Párizs a szerelmesek városa, a művészetek városa, a forradalmak városa, stb.).

Rítusok

Rítusnak tekinthető minden olyan cselekvés, amelyet valamilyen alkalomból rendszeresen ismételnék, s ehhez az ismétlődéshez valamiképpen a *világrend fenntartásának reménye* kötődik. Ezek lehetnek közösségi rítusok, amelyek a nemzet, az egyház, vagy bármely kisebb közösség összetartozását jelképezik, s teremtik minden alkalommal újjá; le egészen a családi, szerelmespári rítusokig, de lehetnek egyének ritualizálódott cselekvései is. (Ez utóbbiak gyakran nem válnak el a kényszercselekvésektől, de az egyén kényszer-cselekvései is alapjában rítusok, amennyiben azért végzi őket, mert úgy érzi, hogy ezek nélkül megbomlana a dolgok egyensúlya). Az egyensúlyteremtés már említett archaikus eszközeinek, a mágikus cselekvéseknek vagy a sámánygyógyításnak is megvoltak a maguk rítusai (ezek némelyikének töredékei népmesékben, népdalokban maradtak fenn: „magyar gyerek gyógyítja: síppal, dobbal, nádihegedűvel”; „szita, szita péntek, szerelem csütörtök, dobszerda”, stb.). Természetesen nem minden ismételt cselekvés rítus, de mihelyt elvégzése kötelezővé vagy elvárt szokássá válik, valamilyen értelemben rítusnak tekinthető. Számos archaikus rítus is továbbél (gyakran elhomályosult értelemmel); ismert például az „egészségére” köszöntés (a tüsszentéssel elszőkhető lélek visszatartására), ilyen az említett menyasszony-emelés, ilyen a menyasszonyrablás, a halottak szemét lezáró pénzdarab

(fizetség a másvilágra vivő révésznek), a tükör le-takarása (hogy ne ejtse foglyul a távozó lelket), a sírkő (a zsidóknál a sírra tett kavicsok), a halott lelkének földben-tartására, stb.¹⁹

Mítoszok

A klasszikus mítoszok világmagyarázatok. Szimbolikus magyarázatot adnak a világ egészének és egyes elemeinek keletkezésére, működésére, a társadalmi és interperszonális emberi viszonyokra. Fontos vonásuk, hogy bár történeteik, eseményeik nem a valós időben játszódnak, a mítoszok ébrentartói azonban *érvényesnek* tekintik őket a jelen világára is. A modern mitológiák csak részben ilyenek. Vannak időnként feléledő archaikus mítoszok, amelyeket megpróbálnak újra élővé tenni, (ilyenek például a ma újpogánynak nevezett mozgalmak hitei), de többnyire ezek sem az eredeti világképet hordozzák, sokkal inkább vezethetők le saját korunk viszonyaiból. A modern (újonnan született) mitológiák annyiban mindenképpen hasonlítanak az archaikusokra, hogy ezek is magyarázatot próbálnak adni a világ viszonyaira, egyes jelenségeire, de ellentétben az archaikus mítoszokkal nem alkotnak teljes, a világ egészét megmagyarázni próbáló rendszert. Számos modern mítosz él egymás mellett (ez nem specifikumuk, mert az archaikus mítoszok esetében is sokféle mítosz egymás mellett éléséről beszélhetünk, s ha azokat a jelenből egységes rendszernek látjuk is, ez azért van, mert egy sajátos antik *szemlélet* által összekötöttnek tudjuk; ilyen korra jellemző szemléleti magja viszont a modern mítoszoknak is van. Ezt a közös szemléleti magot ma például a média is biztosítja, amelyben e mítoszok egymás mellett megjelennek). Modern mitológia többek között az UFÓ-hit, a politeizmus kapcsán említett Siker-, Pénz-, Szépség-mitológia, a Tudományosság és a magasztos Művészet mítosza, a Forradalom mitológiája, amire a kommunisták ráépítették a maguk mitológiáját, általában is idesorolhatók a politika mítoszai és az ezekhez kapcsolódó különböző összeesküvés-elméletek, a tömegműfajokban mítosszá kidolgozott olyan történetek, mint a Star Wars, a Gyűrűk ura, a Harry Potter, az Alien.

19 Turner, V. 2002 *A rituális folyamat*. Budapest, Osiris; Turner, V. 1967 *The Forest of Symbols. Aspects of Ndembu Ritual*. NY – London, Ithaca, Cornell University Press; Dolgin, J. – Kemnitzer, D. – Schneider, D. eds. 1977 *Symbolic Anthropology*. NY, Columbia University Press.

Egy-egy műből kinövő mitológiák születtek mindvégig a történelem folyamán is (lásd Don Quijote vagy Robinson, Gulliver alakját), illetve egyes művek népi mítoszkezdeményeket dolgoztak fel, így jött létre a Kerekasztal mitológia, így lett mitikus hős Don Juan, Faust, vagy a sajátos mesemitológia olyan figurái, mint a Peter Pan, a Dzsungel könyve szereplői, és sokan mások. A *mesék* (különösen az úgynevezett tündér-, vagy varázsmesék) egyébként sok esetben archaikus mítoszok maradványait tartalmazzák (és persze olyan archaikus tudatformákat is, mint a sámánhit, mikor is a hős lemegy az alsó, vagy felmegy a felső világba, ahogy a sámán is teszi); a totemizmus, a segítő állatok vagy az átváltozások esetében (lásd a Szépség és Szörnyeteg, a hatyú képében érkező Tündér Ilona vagy a Békakirályfi átváltozását); az animizmus (az ember helyett felelgető vércsepp, a beszélő kemence, stb.), a mágikus varázslatok (a hát mögé hajítva tóvá változó tükör és erdővé változó kefe), a megnevezési tabu (a törpe, akinek ki kell találni a nevét, és akkor a kitaláló hatalmába kerül), stb. Az archaikus tudatformák továbbélései közül talán a modern mítoszok esetében a legnehezebb határt vonni a valóban mítosznak nevezhető modern konstrukciók, és az arra csak emlékeztető próbálkozások között.

Az archaikus tudatformák mindenesetre sok vonatkozásban tovább élnek. Tovább élnek egyrészt eredeti (vagy csak kevésbé módosult) formájukban, a racionalizmus dominanciája által nagyrészt a társadalom alsóbb rétegeibe szorítva, babonának, obskurantizmusnak „primitivitásnak” bélyegezve (ahogy régebbi korok egyes – akkor természetesnek tartott – szokásai a modernitásban devianciaként élnek tovább). De a racionális gondolkodásnak a felvilágosodás óta eltelt több mint kétszáz év alatt a társadalom többi részében sem sikerült egyeduralkodó pozícióra szert tennie. Egyrészt a modernizáció, a civilizációs fejlődés maga is járt negatív következményekkel is. És ezek nagy része: az elidegenedés, elmagányosodás, a természettől való elszakadás, a világ áttekinthetlenné válása olyan terhet ró az emberekre, amelyek elől sokszor éppen az archaikus tudatformákhoz lehet támaszért visszanyúlni. Másrészt a művészet és a populáris kultúra mindig is ébren tartotta az archaikus tudatformákat. Már csak azért is, mert a művészet mindig a világ *egészét* igyekszik megragadni, és azt a racionális tudat konstruktumaira leszűkíteni a valóság elszegényítését jelenti. Az

archaikus tudatformák által közvetített szimbolikus tartalmak, és az általuk képviselt viszonyulásmódok éppúgy hozzásegíthetnek a világ mélyebb megértéséhez, mint a racionális gondolkodás. Ezt a művészet mindig is képviselte, és más módon, de így hat a populáris kultúra is.²⁰

Ebben a rövid tanulmányban természetesen csak vázlatosan jelezhetjük ezeknek az archaikus tudatformáknak a megnyilvánulásait. Érdekes azonban mindennapi életünkre, szokásainkra ebből a szemszögből is külön figyelmet fordítani, ezáltal világunk és az ahhoz való emberi viszony megértésében szélesebb, differenciáltabb értelmezési keret-höz juthatunk.

---

20 Lásd ez utóbbival kapcsolatban például Király J. 2010 *A film szimbolikája* I–VIII. Kaposvár–Budapest, Kaposvári Egyetem, Művészeti Kar, Mozgóképkultúra Tanszék – Magyar Televízió ZRT; vagy Hankiss E. 2006 *Félelmek és szimbólumok*. Budapest, Osiris is.